

РАЗГОВОР СА РИСТОМ ТУБИЋЕМ

Истина која удара по глави као маљ

Америка нас је бомбардовала 1999, бесправно и мимо свих међународних конвенција и правила, а УН су биле слепе и глуве, ни прстом нису мрднуле

*„Ако прихватимо да је ђаво тај који управља светом,
онда нам је све јасно. Насупрот томе, ако је то Бог
који њиме управља, онда нам више ништа није јасно“.*

Е. Сиоран

Ристо Тубић (1947), универзитетски професор из Београда, родом из Херцеговине (Орашје у Поповом пољу), филозоф, књижевник и преводилац, дипломирао је филозофију на Филозофском факултету у Београду. Докторат стекао на Варшавском универзитету (Филозофски факултет). Сва наставничка звања прошао на Филозофском факултету у Сарајеву: био шеф катедре и декан тог факултета, председник Већа друштвених наука Универзитета у Сарајеву. Више година био главни уредник филозофског часописа *Дијалог* и уредник филозофске библиотеке *Етос* у сарајевској „Светлости“. Као гостујући професор боравио на универзитетима у Харкову, Варшави и Кракову. У Лондону био гост Британске академије наука (новембар, 1991). Тубићев истраживачки интерес је, углавном, у кругу друштвених теорија, моралне и политичке филозофије, филозофске антропологије и филозофије историје. Објавио је, такође, више текстова књижевне критике, теорије и историје. Учествовао је на више домаћих и међународних научних скупова: био делегат на Светском конгресу преводилаца у Варшави (1982). Аутор је књига: *Британска филозофија морала; Огледи из моралне и политичке филозофије; Књижевност и историја; Аријадна без конца; Улога зла у историји; На обалама Хераклитове ријеке; На обалама историје савременог света; Камен преко свега*. Тубић је и преводилац с енглеског и пољског, књиге: М. Осовска – *Психологија морала* (са пољског); Л. Колаковски – *Филозофија позитивизма*; Л. Колаковски – *Главни токови марксизма* (том I, II, III); Р. Колингвуд – *Идеја историје*; А. Ејер – *Филозофија у двадесетом вијеку*; Л. Колаковски – *Филозофија Анрија Бергсона*; Л. Колаковски – *Бог нам није ништа дужан*; Г. Грејам *Лик прошлости*; Л. Колаковски – *Ужас метафизике*; Н. Белоф – *Један рат који се могао избећи*; Ричард Еванс – *У одбрану историје*; Е. Хобсбаум – *Глобализација, демократија и тероризам*. За већину преведених књига Тубић је написао и опсежне предговоре или поговоре. Од ратне 1994. године, па све до данас, Тубић је гостујући

професор у Републици Српској: на Филозофском факултету у Бањалуци, Филозофском факултету у Источном Сарајеву, на Педагошком факултету у Бијељини. Последње четири године држао је предавања на постдипломским студијама из *Филозофије уметности* на Музичкој академији у Источном Сарајеву. Одликован је Орденом рада са златним вијенцем. Живи у Београду.

Једном сте рекли да је филозофска тематика „побудила вашу радозналост” још у гимназијским данима. Та вас радозналост „узнемирава“ и данас?

Да, и те како ме узнемирава, али ме, у мојој муци, и смирује. Ни дан-дањи моја знатижеља за мистерије космичког бездна, за свет људских ствари, не престаје. Подједнако побуђују моје чуђење и дивљење и филозофи и писци. Читајући, на пример, Ничеа или Хајдегера, Паскала или Сиорана, Андрића или Борхеса, Бодлера, Елиота, Л. Костића, Т. Ујевића или Виљема Батлера Јејтса, задивљује ме то како нас они *изненађују* ронећи у дубине онога што нам је тако добро познато. А да ме, притом, неко упита шта је филозофија, тешко да бих му то умео објаснити, а камоли и адекватно дефинисати. Додуше, у истраживању људских ствари многи појмови се не могу дефинисати савршено тачно. У том погледу „филозофија“ није у горем положају него „уметност“, „култура“, „историја“, „политика“, „језик“ и безброј других речи. Чудно је, заиста, чему се све модерни писци чуде. Годи нам њихова велика моћ чуђења. Сигурно постоји загонетка. Сигурно постоји тајна.

Ко су били први мислиоци који су побудили ваше чуђење и размишљање?

Била су то два човека који су одиграли кључну улогу у грађењу европске културе – Исус Христос и Сократ. Ни један ни други никад нису ниједну једину реч написали, обојицу упознајемо из многих посредних извештаја и записа. Хегел је, пишући о Исусу, добро знао шта говори: да „целокупна историја иде према Христу и креће од њега даље“, те да је „појава сина божјег осовина светске историје“. Хришћани су учинили одлучан корак напред кад су целокупно историјско збивање довели у зависност од једног јединог историјског догађаја: кад су појаву Исуса Христа ставили у средиште историје, као есхатолошки догађај.

А Сократ?

Тај пралик европског мишљења стекао је бесмртну славу тиме што је настојао да развије човекову свест о самом себи. Један од првих који је од човека

тражио да себи трајно полаже рачун о свему што чини. Целокупна каснија европска мисао о човеку вуче корен од Сократа, али није створио никакву филозофску антропологију. Просто-напросто сматрао је да треба разговарати са људима, а за себе је тврдио како *зна* само једно: да *ништа не зна* уколико и *то зна*.

Шта би то, у ствари, требало да значи?

Само то да *све* треба доводити у питање, да је неопходно *много и свестрано знати* да би се могло схватити *колико се не зна*. Стога се не треба чудити што филозофија кроз читаву своју историју од Лао-Тсеа до Хајдегера није решила ниједан једини проблем. Није дала одговор ни на питање *шта је биће*, ни шта је дух, ни шта је истина и истинито, ни шта је добро а шта зло, шта је лепо а шта ружно.

Зар је могуће решити сва та питања, ако није решено оно основно: откуд то да има било чега, а нема ничега?

Па и ја се то питам. Не знам. Ако, дакле, није решено ово основно, најдубље питање, како, онда, да се реше сви они специјални проблеми који претпостављају решење тог основног? Јер ако не знамо откуд уопште *нешто*, а не *ништа*, како ћемо, онда, знати откуд зрнце песка, откуд кап росе, или: *зашто*, на пример, постоји вода? То питање треба разликовати од питања *сврховитости*, тј. чему вода служи и зашто се употребљава. Није ваљда зато да бисмо је пили, да би у њој живеле рибе, у њој се купали и освежавали, морима и рекама пловили и сл. Таман посла. Или: зашто постоји камен, шума, мрави и птице, па на крају и сам човек – зашто он постоји? Никако, ни за једно *зашто*. Једини одговор је *низашто*. На тај одговор своди се све што јесте, биће као такво, и ево нас опет на почетак: зашто оно, биће, постоји? Ту мишљење стаје. Човек пред тим стоји као зачаран.

Па ипак, све то није разлог да не бисмо и даље трагали. Сви желимо да одговоримо *зашто*. Филозофија, додуше, само пита, а не даје одговоре, у све сумња, ни у шта не верује, попут упорно досадног детета, свим стварима приступа истим „зашто“? не доспевајући никад до оног „зато што...“

Ако је то тако, зар то није узалудан посао, чему трагање без резултата?

Па управо је смисао тог трагања у томе, чини ми се, што нас оно и даље повезује, чини нас људима и омогућује нам да то и останемо. И даље наше лутање, дакако, остаје у спознајној сумаглици, на обалама неспознајног,

вечитог. А када не би било тако, онда би то значило да је могуће допрети до сазнања апсолутне истине. То је, ипак, немогуће, човек није Бог.

У чему је, онда, одговорност филозофа?

То ни сам не знам. Ко ме је још у овом вртоглавом свету данашњице стало до филозофије? Рецимо до тога како да се реше сукоби између емпиричара и скептика, с једне стране, и бранилаца разних варијанти трансцендентализма, с друге. Нада у апсолутну истину, у епистемолошки коначни суд, могла би створити нетолеранцију и фарисејску заслепљеност. Понекад помислим на Витгенштајнов исказ да оно од чега морамо бити излечени јесте непрекидно очекивање да ће се појавити неки *коначни* филозофски метод, откриће или закључак. Речју, ниједна филозофска оријентација нема ексклузивно право на истину, не постоји само један „прави пут“. Можда одговорност филозофа и јесте у покушају да се разуме *друго и различито*. Тај напор мотивисан је жудњом за истином која се не да утажити и која нема смирења.

Тиме се не исцрпљује културна улога филозофије?

Тачно примећујете. Али се та улога не заснива на изношењу истине, већ на *неговању духа истине*. А то значи да се не сме допустити да истраживачка енергија нашег ума ослаби, нити престати са оспоравањем онога што изгледа очигледно и коначно. Увек треба сумњати у постојање „друге стране“ онога што се чини неоспорним. Филозофи, *stricto sensu*, не откривају истину, али су потребни да се ум не би улењио, подгревају наду да ће копајући више и дубље на крају доћи до *Ургрунда*, до основа свих основа. Стога остајемо с јаким уверењем да је њихово присуство битан и неизбежан услов трајања наше културе.

Занимају вас, пре свега, филозофска историја, антропологија, моралне, политичке, па и књижевне теорије?

Јесте, мада не водим рачун о томе шта тематски којој области припада. Питања *филозофске историје* су ми, можда, највећи изазов зато што су она за човечанство наше данашњице судбинска, битна и неодложна, траже, заправо, најбоља могућа решења за наш планетарни егзистенцијални опстанак. Приступајући им, осећам да стојим на обали огромног мора, тешко се усуђујући да, у овом часу, на њега испловим. Распети смо, наиме, између две вечности, између *ишчезле* прошлости и *непознате* будућности, непрестано трагајући где се налазимо и куда идемо? Нико не зна ка којој обали пловимо,

да ли ће нас бусола одвести (или завести) у правцу луке мира, стабилности и напретка. И упркос томе што то сви жарко желимо, нема никакве гаранције да бисмо могли тамо и стићи. Јер у целини посматрана, како то лепо примећује Карл Јасперс, светска историја подсећа на *хаос* који иза себе остављају бујице приликом поплава. И то се наставља од једне забуне до друге, од једног зла до другог зла, с краћим периодима мира и напретка.

Када човек постаје свестан свега тога, свих ужаса света и сопствене немоћи?

Осовина светске историје, по Јасперсу, изгледа да лежи у духовном процесу који је текао између 800. и 200. године пре Христа. Тада је настао човек с којим ми данас живимо. То време, сажето, називамо „осовинско доба“. Новина тога је у томе што човек *постаје свестан* „бића у целини“, самог себе и *свих ужаса света* и сопствене немоћи. Било је то време у коме су изграђене категорије у којима мислимо све до данас, створене су светске религије с којима људи и дан-дањи живе. Читав тај процес ставио је под знак питања погледе, обичаје и стања која су до тада без испитивања важила. Све се завртелo у ковитлац.

Има ли у том „ковитлацу“ неке логике, неког закона, редоследа или система?

Мислим да те логике нема. Мислим и осећам како напор филозофије најчешће тежи да покаже илузорност покушаја да се свет замисли као *рационалан систем*. То се не може урадити емпиријским посматрањем и рационалистичким мишљењем. То је немогуће. Верујем да је историја *ланац случајева* који се никако не могу подредити неком одређеном систему. Нема, дакле, неке метафизичке структуре изван историјских процеса, нема никаквог раније утврђеног редоследа, никаквих закона, а камоли неког пута ка избављењу. То су глупости.

Можете ли ту тврдњу поткрепити неким познатим, конкретним догађајима из наше ближе историје?

Како да не. Читава историја кипти од таквих догађаја који су одлучивали о каснијем развоју и од којих су све ситница ти догађаји зависили. Убедљив пример је и пропаст лисабонског мировног споразума у марту 1992. године. Лорд Карингтон и амбасадор Кутиљеро преговарали су о оном што је названо „кантонално“ решење које су потписали босански Муслимани, Срби и

Хрвати. Босански Срби су са одобравањем дочекали оно што су сматрали да је очување њихових националних права. Тадашњи потпредседник новоизабране владе Републике Српске, Никола Кољевић, чим је чуо да је споразум постигнут, изјавио је да је опасност од грађанског рата избегнута у последњи час. Амерички амбасадор у Београду, Ворен Цимерман, незадовољан споразумом, подстиче Изетбеговића да повуче свој пристанак. Цимерман је касније признао своју грешку, али она никад није била осуђена од стране његових претпостављених. Напротив амерички став се заоштравао. Нема ту, очито, никакве метафизичке позадине, сем заслепљујућих *политичких интертеса*, баш као што је није било ни у Хитлеровој геноцидној одлуци да сврста Србе, заједно са Јеврејима и Ромима, у народе које треба уништити.

Зар није, по сличном сценарију, мешањем страних сила, дошло и до распада Југославије?

Без сумње, тачно примећујете. У лето 1991. године Европска заједница се по први пут умешала у југословенско питање. Ароганција и *политичка безобзирност* великих сила биле су фаталне по очување мира. Уз то још и националне успомене и старе мржње, после 1989. године избиле су на површину. Било је очито оживљавање национализма као понављање историје и корен будућих невоља у Европи. Комунистичке елите лако су се свикле на нове улоге националних вођа, а њихови западни посматрачи стручно преправљају своје хладноратовско аналитичко умеће. Године 1989, после рушења Берлинског зида и распада структура моћи у целој Источној Европи, пад Југославије је деловао као део целокупног мозаика. Распад Југославије је прва објавила Европска заједница под вођством Немачке, а касније САД, које су у то време имале већину гласова у Уједињеним нацијама. Пошто је раскинуо односе са остатком Југославије, Туђман је објавио да јединице савезне армије које су стациониране у његовој Хрватској морају да се предају, или ће бити лишене хране, струје и комуникација са спољним светом. Рат је отпочео.

Да ли је грађански рат био неизбежан?

Не може се са сигурношћу рећи да је рат у БиХ директна последица распада Југославије. Грађански рат је постао неизбежан онда када су Срби ван Србије одбили да се покоре и радије решили да се боре него да их анектира Туђманова Хрватска или Изетбеговићева Босна. Притом, већина Немаца је заузела снажан антисрпски став. Речју, југословенска катастрофа се, можда,

никад не би догодила да није било погрешно вођеног уплитања са стране. И још нешто: на суду за ратне злочине у Нирнбергу није било оптужнице против починилаца холокауста у Југославији. По овом питању, многи Немци, додуше не сви, и даље пате од колективне амнезије.

Историјска збивања су, изгледа, у много чему неухватљива и непредвидљива, изневеравају многа наша очекивања?

Да. Шта све није изневерило наша очекивања. Сетимо се само великог обећања: Идемо у комунизам – слободно друштво сретних људи: та нада био је једини наш сигуран посед, звезда водиља у „светлу будућности“. Што би рекао Васко Попа:

*Из сваке
Наде коју гајимо
По једна звезда никне
И одмиче недостижна пред нама.*

Па, надаље, шта је остало од наше реторике о самоуправљању као „највећем изразу непосредне демократије“. Ни говора, дакле, о неком детерминизму, сигурном предвиђању и очекивању. Од неолита, па до данас, на нашој планети није престајало да се ратује, масакрира, прогони, понижава. Притом је закључено на хиљаде мировних споразума од којих су остајала само парчад пожутелог папира.

Ваљда, у том погледу, постоје и изузеци?

Постоје, наравно. Један од таквих је и разговор чувене енглеске историчарке Норе Белоф са Добрицом Ћосићем, октобра 1990. године, у Београду. Том приликом Ћосић јој је (забележено у њеној књизи *Један рат који се могао избећи*, коју сам ја превео са енглеског („Плато“, Београд 1999) рекао да би свако разбијање југословенске државе несумњиво довело до грађанског рата, додајући: да би „само чудо“ могло да спречи пад Југославије у море насиља и зверстава који би могли да се упореде са ужасима које су људи овде искусили током прошлог великог рата. Нема сумње, Ћосићева историјска интуиција се обистинила. Изузеци потврђују правило.

Критичари историчарке Белоф назвали су је просрпски оријентисаном, а она, вели, није тежила да буде ни за, ни против било кога од учесника у овој трагедији, него да уради посао објективно: оптужујући прст упрла је на Немачку и Европску унију. Стога би требало да науче лекцију сви који су,

данас, њени грађани, а и ми који тврдимо да нема алтернативе. Пример бивше Југославије остаје страشان мemento. Речју, у пуној примордијалној снази, остаје само сила, до данас недефинисана сила: она као куга показује своје функције, не одаје своје биће.

То би, онда, могло да значи да је политика некада игра с могућностима. Рат или мир, питање је коцке, зар не?

Подсећа на метафору великог француског писца Монтерлана: Историја? Исти комад који играју разни глумци. Андрић га је изузетно ценио, цитирајући његове дрксе и иронијом проткане речи: „Човека обузима језа кад помисли како би изгледало друштво кад би људима управљао разум. Распало би се као што су сувише интелигентни народи пропали”. А и Кундера каже: да је у међуљудском позоришту Историја главни драматург, она дели и улоге и костиме. Учешће у њеној представи учи о релативности свих норми, игара лажних илузија које скривају насиље. Траума после идеолошких илузија рађа радикализам негација и апсолутизам захтева.

Сматрате да се парадокси и случајности не могу избацити из друштвених процеса?

Сигурно да не могу. Оба велика писца, Монтерлан и Кундера, увиђају како у политици парадокси нису отежавајћа околност. Напротив. Не тако давно могли смо читати у *Тајмсу* и *Њујоркеру* поприлично комичне ствари: Хладни рат је супротставио капиталистичку Америку комунистичкој Русији. Данас је Русија најкапиталистичкија земља на свету, док Америка као да постаје комунистичка са национализованим банкама улажући стотине милијарди државног дуга у развој привреде. Очекивати да се парадокси и случајности могу избацити из друштвених процеса, значило би да се историја може поништити, што је смртоносна илузија.

Може ли то да се каже и за настанак комунизма и фашизма?

Свакако. Јер ни фашизам, ни комунизам, вели чувени историчар Ф. Фире, нису били путокази дати провиђењем који би усмеравали човечанство у два супротна правца. То су кратке епизоде, испред којих се, и иза којих се, налази оно што су желеле да униште. Биле су продукт демократије, а управо демократија их је и поразила. Нису биле ни по чему *нужне*. И историја минулог века, као и историја претходних векова, могла се одвијати другачије: довољно је, на пример, замислити 1917. годину у Русији без Лењина, или

вајмарску Немачку без Хитлера. Наше доба може се разумети само ако се ослободимо илузије о *неужности*: прошли век је могуће објаснити, онолико колико је то уопште могуће, само ако му вратимо његов *непредвидљив карактер* који су порицали они који су сносили главну одговорност за његове трагедије.

Једном сте казали да је слобода опасна, да је и са њом, као и без ње, тешко живети?

Сасвим тако. Људи у овом нашем свету никако да се споразумеју, да им буде по вољи. Много их је који се жале како не могу да помире потребу за слободом са потребом за сигурношћу. Једнима смета претерано уплитање државе, други од ње траже помоћ и заштиту. Одговорни обично кажу: „Органи и институције раде свој посао“. Но, шта је, уствари, слобода? То је свакодневно искуство сваког од нас, иако је *веома тешко да се она схвати и објасни*, баш као и многе свакодневне и очигледне ствари. Слобода се састоји управо у *могућности* стваралашва, у осећању да човек ствара онако како он хоће, а не како се против његове воље дешава само од себе, у осећању да је могао учинити и друкчије – да је хтео. Идеју слободе све земље, режими и доктрине, поштују и желе да је остваре, иако је многи *злоупотребљавају*, дајући јој најмање двозначан, нејасан смисао. Исаија Берлин пронашао је барем 40 различитих схватања идеје слободе. Слобода јесте извор свега најбољег што се човеку догодило и његова највећа чежња. Али, она је и *понор* у који може упасти, и у њему се изгубити. То се десило много пута, и судећи по безбројним примерима које нам нуди историја, по свој прилици, тако ће се дешавати и у будућности. Уосталом, зар је икад постојало ма какво људско добро које није било могуће *извргнути у његову супротност*. Речју, битна ознака слободе је у *могућности* бирања и уређивања властитог живота.

Али, шта може да бира човек лишен слободе?

Затвореник, с оне стране решетака, наравно, нема шта да бира, све је већ унапред програмирано, једино сања кад ће *изаћи на слободу*. Дође и тај дан, свет му се чини прелеп, птице певају, девојке седе по кафићима и парковима. А он, ходајући одједном схвата да је *слободан*, али да не зна где ће спавати, шта ће јести, где ће се умити, како доћи до неког посла. Ту је, онда, и, каквог ли парадокса, чежња за затвором који је пружао сигурност, ослобађао од нелагодности прављења избора, од *уклетости слободе*, од тога да треба живети на свој рачун. У тој атмосфери носталгије за сигурношћу појављују се популистички програми и покрети којих није мало и у данашњој Европи.

Да, али поред носталгије за сигурношћу, постоји и чежња за несигурношћу?

Тачно, постоји та чежња. Потреба за сигурношћу, изгледа и није специфично људска, али је потреба за *ризиком* у истраживању непознатог уистину људска. Јер, ни у животу, као ни у игри, ништа није сигурно, све је могуће; сваки наш чин скопчан је с ризиком. И у савременим друштвеним теоријама од скоро се одомаћила синтагма „светско друштво ризика“.

С тим на уму, врло је убедљива луцидна реч К. Клаусевица када у његовом класичном делу *О Рату* каже да „иако наш интелект осећа наклоност према јасноћи и сигурности наш дух, често, осећа наклоност према несигурности, више воли да борави у сфери уобразиље, у сфери случаја“. И одмах додаје: да у свему постоје маргине случајности подједнако када су у питању и велике и мале ствари. Пољу случајности – одважност и сигурност – морају бити пропорционалне. Укратко, у том смислу је наша нада највећа снага и највећа лаж. Ако би се нада, тј. утопија, остварила, а тиме нестало *сукоба, напетости и ризика*, онда би то био и крај људског света, усахнуће инстинкта знатижеље.

Зашто, онда, људи беже од слободе?

Беже зато да би се ослободили терета *одговорности*. То је, верујем, најбоље показао Е. Фром у свом делу *Бекство од слободе*. Убедљивом психолошком анализом нацизма показао је како је масовно обожавање вође, испољавање љубави према јакима, мржње према слабима, омогућило да се ватрено поздрави нацистичка идеологија. Милионске масе биле су спремне на *одрицање слободе* на исти начин као што су њихови очеви, некада, били решени да се за њу боре. Уместо жеље за слободом, тражили су начина да је избегну. По доласку фашизма на власт, мало ко је могао поверовати како човек може да покаже такве склоности ка злу, такву жудњу за моћи, такво непоштовање права слободних и такву *жељу за потчињавањем*. Можда би питање бекства од слободе и данас могло да буде на снази: то је феномен огромног броја сиромашних, незапослених, бескућника, маргинализованих, искључених, који не налазе за себе ништа у институцијама државе и друштва, тако да ти људи долазе у искушење да *побегну од слободе*. Они дају дозволу за увођење *ауторитарних решења*, која обећавају свет у којем ће у замену за *послушност* праведно бити дељена беда.

Откуда толико зла у друштву слободних људи?

Открити у слободи зло – супротно је конвенционалном, конформистичком начину мишљења, толико распрострањеном да је његово оспоравање незамисливо. Свет као целина напосто је саздан тако да у њему мора постојати зло. Без њега, свет би био непотпун, неподношљив, досадан. Бог је, према хришћанској теодицеји, могао да створи човека неспособног за грех, за зло, али би га тада *лишио слободе*, тј. способности да чини зло. А она је, та способност, неразлучиви део његовог постојања као слободног бића, према томе способног и да чини добро. Бог је, наиме, израчунао, прилично компликованом диференцијалном једначином, да ће од свих могућих светова у овом нашем свету, у којем живимо, количина зла *бити најмања*, у поређењу са количином добра.

Како објашњавате нераздвојну везу добра и зла?

Треба, најпре, истаћи да је ту посредни једна *метафизичка сила равнотеже* која делује независно од људске воље и људских хтења: вечита, космичка равнотежа добра и зла као наш истински баланс. Не гајимо илузију, каже Ж. Бодријар, да се добро и зло могу раздвојити, да се могу култивисати у чистом виду, да се зло и несрећа могу одстранити као отпад. Зар би нам чаша воде била пријатна да претходно нисмо патили од жеђи? Зар се здравље може ценити како ваља, ако никад нисмо били болесни, зар би се браве икад развиле до свог савршенства да нема лопова? Немогуће је, вели И. Калвино, описати трагедију без осећаја за срећу. Успећемо да досегнемо трагику само ако успемо да изразимо радост живљења човечанства. Из лавиринта зла можемо изаћи само ако нађемо везу између *супротности* које једна без друге не могу. Из среће би *вејала досада* кад наше искуство несреће или зла не би учинило да је *пожелимо*. И супротно је тачно: да најпре нисмо жудели за добром – зло би нам пружало само низ незанимљивих утисака.

О томе су писали Иво Андрић и Меша Селимовић?

Јесте, у проповеци *Труп* Андрић каже да је однос људског зла, које је нападно, и људског добра, којим се одржава континуитет, дат у трајању и менама. А Селимовић у роману *Острво* вели како „смрт кружи свијетом, болест и јад су закон овога свијета“. Да ли је случајно што су и Андрић и Селимовић из Босне, под чијим небом се, изгледа, нигде није накупило толико зла. И баш овај последњи рат као да је сва зла Балкана дозвоао на једно место, и у кратком времену. Мало је писаца, а и филозофа, који су, попут Андрића и Селимовића, у злу видели нешто тако људско и тако нељудско, у исти мах.

Хана Арент је увела термин – „банално зло“. Шта он значи?

Реч је о процесу Адолфу Ајхману који је Хана Арент, немачка Јеверјка, филозоф, пратила као специјални извештач магазина *Њујоркер*. Из белешки са тог суђења настала је њена књига *Ајхман у Јерусалиму – извештај о баналности зла*. У покушају да схвати карактер нацизма и нациста, Хана Арент је открила да Ајхман није монструм и психопата већ „обичан чиновник“ и „банални злочинац“. Задужен за реализацију холокауста понашао се као бирократа којем је стало до тога да „перфектно обави посао“. Тип злочинца какав је био Ајхман није партијски фанатик ни индоктринирани робот, већ добровољни учесник у злоделима криминалног режима, уверен да га хијерархијско устројство и законско „покриће“ ослобађају сваке личне одговорности. Злоба, патологија и идеолошки фанатизам нису нужни да се почини бескрајно зло. Довољни су слепа послушност и покоравање важећим законима, чиме се искључује суочавање са сопственом савешћу и моралном одговорношћу. Критика је оценила да теза Хане Арент о „баналном злу“ и беспоговорној послушности – стоји на „лабавим ногама“.

Да ли се количина зла у свету смањује?

Нема никакве сумње да је живот, у наше време, знатно бољи и удобнији од живота наших предака од пре два или три века. Додуше, ми не располажемо никаквим очигледним доказима, па чак ни веродостојним аргументима да бисмо тврдили да се количина зла смањила током овог напретка. Ни срећа, ни патња, не могу се са сигурношћу мерити. Кратак поглед на прошли век ипак не сугерише здравом разуму да се глобална количина патње смањила у поређењу са XIX веком, чак ако узмемо у обзир, у нашој имагинарној једначини, оно што је постигла медицина да би ублажила физички бол. Без колебања можемо рећи да ниједан век није видео толико људи који су изгинули у масакрима, које су усмртиле армије у два велика рата и стотинама мањих, који су страдали у концентрационим логорима и за време велике глади. Геноцид није проналазак прошлог века, али је реч измишљена у њему, јер је техника усмрћивања постигла велики напредак. Пракса насиља, тортуре и прогона – ни данас не престају. Укратко, као импулс који препознајемо у многим верзијама религијске и филозофске мисли током читаве историје своди се на следеће: живот се нужно повезује са *напетостима и патњом*. Ако, дакле, желимо да елиминишемо напетост и патњу, морали бисмо да уништимо сам живот. У оваквом размишљању нема ничег нелогичног. Не

постоји рецепт за друштво без зла и конфликта. Рај на земљи није могућ. Признати то, ипак, не значи запасти у очајање.

Ако је то тако, ако је рај на земљи немогућ, како, онда да се дође до задовољства и среће?

Ни за срећу нема јединственог рецепта. Колико има људи, толико је и рецепата за срећу. Свето писмо каже: „Сиромаштва ни богатства не дај ми”. Стари Солон је упорно доказивао како судбина не подноси да човек буде трајно срећан. Па ипак, шта год да радимо то има за циљ да постигнемо задовољство, а избегнемо непријатност. Тај циљ је, вели Сенека, тешко постићи, јер што више тежимо срећи, утолико се више од ње удаљавамо. Неки, опет, кажу да неиспуњене жеље највише сметају срећи; заборављају да је далеко горе стање ако жеља уопште нема. Давил у Андрићевој *Травничкој хроници* каже да ако човек не може да утиче на ток догађаја у животу који од њега уопште не зависе, онда начин на који ће те догађаје поднети у великој мери зависе од њега. Волтер је, верујем, казао врло убедљиву мисао: да се у животу чешће може видети *динамична срећа* стицана у немиру и ризику, који нису препрека срећи, јер она није у *поседовању* већ у *тежњи*. Човек, вели, није рођен да мирује. Радити, не размишљајући, једини је начин да живот учинимо подношљивим.

На нашој политичкој сцени, влада, кажу, „говор мржње“. О чему је реч?

Да, то је говор којим наши врли политичари издашно чашћавају своје страначке супарнике богатим репертоаром разних епитета и етикета. У средишту обостраних оптужби су, углавном, ривалство, властољубље, осветољубивост, воља за моћ, завист, престиж. Све то, у суштини, и не мора да буде тако лоше. Аргументованим дијалогом се изоштравају наше логичке способности, пре се долази до истине, ако је неком до ње уопште стало.

Такви вербални дуели су неизбежни. Свим људским конфликтима својствен је један механизам који се, сам од себе, ставља у покрет и пуни енергијом: чињеница је, наиме, да и тривијални конфликти лако прерастају у смртно непријатејство, јер начин на којих их решава води у нове и увек оштрије конфликти. Помирљивост и спремност на компромис без кукавичлука и конформизма и способности да се искључи непријатељство, а да се притом не попусти у ономе што се сматра суштином ствари – то је *сигруно умеће* које никоме није од природе поклоњено. Зато, можда, судбина светског демократског поретка зависи и од наше способности стицања тог умећа. То, опет, не значи да се свет може потпуно ослободити мржње, јер је мржња, баш

као и љубав, природна емоција, непријатељско расположење према некој особи, групи, предмету, политици и идеологији, понекад и љутња и огорчење према нама самима. Данашња наша употреба речи „мржња“, бар што се политичке реторике тиче, више не полази од неке нормативно-моралне свести, него пре од неке пригодне индивидуалне одлуке избора.

Може ли мржња да се сузбије неким институционалним мерама?

Не, ни у ком случају. Свет без мржње је утопија. У приповеци *Писмо из 1921*, Андрић говори о мржњи у Босни која, очито, ни данас не јењава, али ту тему изводи на широке светске просторе. Макс Левенфелд од босанске мржње бежи у Шпанију где у републиканској армији, заједно са својим рањеницима, гине од друге још теже мржње. И у његовим причама о деци: једни дечаци премлаћују дечаке друге вере, а да није њих – премлаћивали би се међусобно. Ако, дакле, сматрамо да мржња не може бити истребљена из света, то неће пружити оправдање нашој властитој мржњи која кипи у сваком од нас. Уколико је, дакле, неспорно да мржња рађа мржњу, онда је то природна чињеница, али не и неизбежна нужност којој се не можемо успешно супротставити. У данашњем свету који постаје све тешњи и тешњи, и то не толико због сиромаштва природе колико због наше незајажљиве похлепе за стицањем, мржња је једно од оних зала која се не дају одстранити никаким институционалним мерама, не дају зато што су и мржња и љубав *gratis*, без законске основе.

Ви, изгледа, заборављате ону кратку заповест св. Павла у Посланици Римљанима?

Поодавно ми је позната та заповест која гласи: „Зло савладај добрим“. Онај ко би ту заповест, данас, понављао излаже се ризику да буде исмејан или навуче на себе мржњу као противник бољег света. Зато бисмо могли тврдити, помало се плашећи подсмеха, да сваки од нас, обуздавајући у себи зло, самим тим доприноси да оно буде обуздано и у друштву.

Зар данашња похлепа за стварањем материјалних добара не угрожава социјалну правду, солидарност и достојанство људи?

Наравно да угрожава. Последице су несагледиве. Речи „корупција“, „организовани криминал“, „злоупотреба службеног положаја“, афера за афером, сумњичења и хапшења, више нам готово и не привлаче пажњу. Сасвим обичне ствари. У игри су, углавном, бизнисмени и политичари,

велетрговци и виши чиновници, посредници и послушници, њихова спрега на свим нивоима – то је тај кафкијански свет у којем данас живимо. Људи су, ето, толико заокупљени својим приватним стварима да далеко мање поклањају пажње свему ономе што надилази њихов лични ниво. Стога је неки политолог овако дефинисао појам политике: Вођење општих послова за личну корист. Па ипак, пауздано је доказано да се у нама налазе, колико клице похлепе, мржње и зависти, толико и клице некористољубивог пријатељства, алтруизма и солидарности.

А шта је с начелом: Не чините другима оно што не желите да други чине вама?

Хвала вам, најпре, што сте ме на то подсетили. Истина је, наиме, да свима нама, мање или више, управљају интереси. И то је сасвим уреду: све дотле док се боримо за свој интерес строго поштујући *fair play*, то се одобрава и препоручује, па и похваљује и награђује. Али оног часа када, притом, угрожавамо *интересе других*, то се морално, па и правно осуђује као непоштено и криминално. Па ипак, интереси нас неће натерати да урадимо *било шта*. Постоји морални закон, савест, заповести Божје, осећај достојанства и солидарности. Па и начело које се уважава још од Буде и Христа: Не учините другима оно што не желите да вам други чине. Заступници радикалног егоизма остајали су упорни: Ако су морални судови изрази осећања, како је могуће да они буду ишта више од израза сопственог интереса? Алтруисти одговарају: Али зашто радије одабирамо добротинство и благонаклоност, него себичност? Ова расправа, изгледа, нема краја. Укратко, за сада нема изгледа да ћемо завршити у диктатури, већ у корупцији, том иначе сталном *изазову* за сваку власт, у свакој новој ситуацији, поново.

Има ли начина да се спречи ова похлепа за новцем?

Авај, тешко и претешко питање. Не знам. Разумно гледајући, врло је вероватно да ћемо уместо све веће количине добара, које би требало да задовољавају наше *бесконечне потребе*, бити принуђени да одустанемо од наших не малих *аспирација* и обуздати апетите, да ћемо морати имати мање и навићи се на скромнији живот. То би, опет, довело до огромних фрустрација које могу изазвати ратове и застрашујуће катастрофе. Тако, ето, западамо у један *circulus vitiosus* из кога се не види излаз. А, опет, чини се, нема нам друге: без *конкуренције* нема напретка. Такмичење на слободном тржишту

једини је начин да се ствара просперитет у данашњем свету. Бољи начин *још нико* није смислио.

У којој мери таштина утиче на понашање политичара?

Политичари највише воде рачуна да ли неке мере, које договарају и предузимају, треба да јачају њихову моћ, престиж и славу. Још је Хобс тврдио да су основни људски мотиви *жеља за доминацијом*, да се, природно, граби за оним за чим се жуди. Јер непрестано бити претицан је несрећа, а претицати све оне испред нас је срећа. Појединци гоњени овим мотивима не знају ни за каква правила, осим оних која им увећавају моћ. У питању је *тежња за влашћу* у најразличитијим форамама. Власт је, вели Меша Селимовић, „неодољива као чаробни камен, јер прибавља моћ“; она је безгранична, исконска енергија људског живота, наклоност и страст. Она је, као и *таштина*, незасита. Таштина расте управо од онога чиме се храни: што се више о вама говори, то ћете више желети да се о вама говори. То је нарочито изражено код политичара: што постају познатији, агенцијама за праћење штампе све је теже да их задовоље.

Поучна је прича о Диогену и Александру Великом?

Диоген је био обичан човек, али врло необичних особина. Натерао је стид у образе Александра Великог, остварио простим начином хумано дело скрушавања охолости и таштине. Александар га је упитао: „Кажи шта хоћеш, шта желиш да ти учиним. Хоћеш ли благо, чин, силу да заповедаш, да прстом не макнеш, а други све за тебе да уради? Хоћеш ли народу твом нешто да учиним, да му нешто дарујем, да се за њега негде осветим“? Диоген благо погледа силног и лепог Александра, и силну његову пратњу, и рече: „Хвала. Само ми се малко склоните са сунца“. Александар Велики, Аристотелов ученик, није на то побеснео, него је поцвренео и заћутао.

Наше друштво је у великој мери криминализовано. До богатства се стизало, углавном, криминалним радњама?

У свету бизниса, тежња за профитом, незасита је. Ево неколико примера. Свим Шарићима, Мишковићима, Карићима, Суботићима..., у њиховим криминалним подухватима, тешко да би помогле икакве моралне и законске поуке. О њима се годинама по Београду причало како су паметни, а ни данас, сироти, не виде колико су заслепљени од сопствене памети: новац, новац и новац! Сем профита, остају и слепи и глуви за сво богатство људског живота.

Таштина је неизмерно моћан мотив. Неће ли и њих задесити судбина попут краља Пируса, у походу на Италију. Његов мудри саветник Кинеас упитао га је шта ће онда урадити кад то постигне. Онда ће, одговори краљ, прећи у Галију и Шпанију, заузети Африку и најзад кад покори цео свет, одмараће се и живети задовољно. На то ће Кинеас: Забога, господару, зашто то одмах не учините, зашто не уживате још сада, оно за чим толико тежите, и себи уштедите толико напора и опасности. Ипак, не желим да изгледа како сам завршио са призвуком цинизма. Било би погрешно осудити љубав према моћи – као мотиву. Да ли ће вас тај мотив водити ка законски корисном деловању или ка погубном, криминалном, зависи од друштвеног система и од ваших способности.

У историји је било и светлих примера?

Како да не, и те како. Де Гол је, на пример, два пута добровољно напуштао власт, оба пута кад му се чинило да Француска у њему види диктатора. Због тога, можда, и данас жале што га нема. Вили Брант се, такође, добровољно одрекао канцеларства, примивши на себе одговорност за једну шпијунску аферу, а затим се одрекао и вођства социјалдемократске странке. То, међутим, ни најмање није нарушило његов углед, и даље га убрајају међу најпопуларније политичаре у послератној Немачкој. Сличних примера има још.

Често се одржавају различити међународни скупови. Колика је стварна брига светске заједнице за судбину обичног човека?

На тим скуповима, на дневном реду, углавном су, парцијални интереси и циљеви који се често намећу као општи. Државници брину своје бриге, тј. бриге својих држава. На једном од наведених таквих скупова (у Давосу), једногласно је прихваћен закључак као главни циљ: *неопходност алтернативе* постојећем светском економском моделу за који се, данас, тврди да је само увећао сиромаштво и друштвену неправду у целом свету. Укратко, богате земље треба да, кудикамо више, помогну сиромашнима. Ту одговорност *морају преузети*. У противном, нека се присете Сократове поруке: Ко флертује у моћи, биће приморан да јој подлегне.

Како гледате на улогу Уједињених нација и Савета безбедности?

Рачунајући на планетарне проблеме који постају све тежи, остаје мало наде да су то, овакве какве су, ове установе у стању да реше. Зато су, за мене, УН

морално покојне, а Савет безбедности неодлучан и изманипулисан, поготово када су у питању најновија насиља. Данас је, наиме, очито да међународне институције, и саме УН, представљају сервис великих сила, углавном САД и њихових блиских савезника. Убедљив пример је напад САД и Британије на Ирак. УН и њихова Повеља – најстрожије осуђују акт агресије, која представља највећи злочин. УН су једноставно прешле преко тога. И агресија на Југославију представљала је повреду Повеље УН. Америка нас је бомбардовала 1999, бесправно и мимо свих међународних конвенција и правила, а УН су биле слепе и глуве, ни прстом нису мрднуле. Годинама је Америка подржавала и помагала најгоре војне режиме и диктатуре широм света, наравно, ако су бранили и радили за интересе Америке.

Америка нам је отела и Косово и Метохију?

И Косово, које је од Србије нелегално одузето, само је наставак те империјалне политике. Да нам је Косово *буквално отето* и једнострано проглашено независним – то је истина која удара по глави као маљ. Моћници су, изгледа, добро разумели Макијавелија: да на овом свету ништа не може успети без насиља и принуде, да циљ налаже употребу свих могућих средстава, да се онај ко хоће да утиче на људе не сме ослонити искључиво на реч, већ да мора у руке узети мач. Европа га је узела бомбардовањем Србије 1999, што је било само катастрофално финале њеног освајачког нагона, годинама, из даље и далеке прошлости, виђеног још у крсташким, аустроугарским и нацифашистичким походима. Све те походе правдали су наводним светим циљевима. Све што се догађало од времена Другог светског рата, до 1999. године, по речима митрополита Амфилохија, била је припрема за бомбардовање 1999. године. Авај, ђаво види тек онда да је одвратан кад сам себи погледа у лице. До тада њихове лажи су, нажалост, још су снажније од истине.

Узурпацијама, изгледа, нема краја?

Да, то је видљиво на многим примерима: Руанде, Ирака, Либије, Сирије, а сада је на хоризонту и Иран. Зашто Иран? Та држава, вели Наом Чомски, стотинама година није извршила инвазију ни на кога. Наоружавање Ирана је смешно, не само у поређењу са САД, већ и са савезницима САД, какав је Израел. САД нису никад пристале на примену међународног права у сопственом случају. Оне су то одбиле. Међународно право не функционише у свету.

То показује и рад Хашког трибунала?

Тачно. Хашки трибунал је основан са намером да се казне починиоци најтежих злочина у бившој Југославији и да се спречи понављање таквих злочина са јасном поруком да ће они бити без изузетка кажњени. У читавом процесу његовог рада трибунал је показао невероватну несразмерност у казнама, селективност у оптужбама и очите двоструке стандарде. Речју, једина корист од Хашког трибунала јесте што је данас потпуно јасно да је начин његовог оснивања, његов целокупни рад показао да се тако више никада не сме радити.

То је, можда, зато што либерална демократија тешко функционише изван националне државе?

По свој прилици, то је тако. Није, дакле, примењива на глобана питања, без обзира на то колико нам се чине ургентним. Како год да је опишемо, политика Уједињених нација се не може уклопити у оквир либералне демократије, осим као говорна фигура. Да ли политика Европске уније као целине то може, остаје да се види. Ово је прилично битна резерва. Постоје нове економске и глобалне силе чија улога није одговарајуће заступљена у УН. Све чланице УН треба да имају знатно активнију улогу у овој организацији.

Да ли је пут у Европску унију заиста наш једини пут, који нема алтернативу?

Европска унија је за мене велика мачка у цаку. Настала је зато што су државе чланице схватиле да национално-економске политике не могу више гарантовати успех и виделе су свој просперитет у својеврсној сарадњи кроз Европску унију. Па, ипак, свест о нацији је „и даље бесконачно јача од осећаја за Европу“, каже Р. Арон, тако да ће ЕУ највероватније остати, неко рече „економски горостас, политички патуљак и војни црв“. Тиме би *трајни мир у Европи* био обезбеђен самим мноштвом њених држава.

Но, тренутно стање у Европи је несређено и сложено. Велика разноликост европских култура и традиција остаје кључна за разумевање овог континента наше данашњице. И ми Срби, свакако, осећамо потребу да чувамо нешто специфично своје, у чему налазимо себе. То никако не би требало да блокира приступ страним културама, књижевностима и кинематографијама. Ипак, нико паметан више не мисли да се сви проблеми (економски, политички, па и друштвени) чаробно решавају добитком чланства у ЕУ. И колико год да се

јавност у Србији и другим земљама „Западног Балкана“ убеђује да је то једини пут без алтернативе, обични људи, чини се, губе уверење да за тај пут, који тренутно нема јасног краја, вреди жртвовати државне и националне интересе. Тврдња да се проблем корупције решава кроз европске интеграције и чланством у ЕУ – превише је наивна прича. Као што су то и приче да једино ЕУ и западне вредности гарантују највиши ниво владавине права, личних и грађанских слобода и одговорну и демократску власт. Па и сама Америка и ЕУ, сопственим понашањем и делима, показују да ове вредности нико не гарантује и да се само селективно примењују.

Стиче се утисак да је систем либералне демократије лош, а да су сви други још гори?

Јесте, демократија је, другим речима, само најбоље међу најгорим политичким уређењима. Само демократија у свом појму садржи идеју *недовршености*, и као такву, с правом можемо да је *критикујемо*. Јер свака либерализација по сили природе оживљава и *негативне аспекте* живота. После пада комунизма сви су похитали под плашт либерализма и демократије. Успут, неки су се и те како обогатили. Било је одвећ јасно: да се ништа тако ватрено не прижељкује као демократија кад је нема, и ништа тако лако злоупотребљава као демократија кад је има. Тако су многе диктатуре произишле из слабости демократије. Мусолини и Хитлер дошли су на власт без иједног опаљеног метка, и на власти уништили поредак на којем је демократија почивала.

Зато је К. Попер тврдио: да нам нису толико потребни добри људи колико су нам потребне *добре институције*. Јер и најбољег човека власт може искварити, а институције омогућавају стварну контролу над управљачима. Кад се изаберу органи власти, у њих неће ући само добри и поштени, већ и зли и непоштени. Шта вреди што је Тесла измислио струју кад неко више воли мрак. Није, дакле, демократа по убеђењу онај ко верује у људе, већ онај ко сматра да се *злоупотребе политичких овлашћења* могу ефикасно обуздавати само помоћу демократских институција. Али, ни контрола власти, такође, није безгрешна: и демократски изабрана власт исто је тако подложна корупцији, њене одлуке су често у супротности са жељама већине. Ниједна власт није у стању да задовољи све, и то је стари општепознати проблем. Платон је то добро видео и, можда, по први пут поставио питање: Ко ће чувати чуваре? И закључио: Најбоље је да *владају закони* и да им се сваки властодржац потчињава. Политичка филозофија, све до данас, ништа боље од тога није измислила.

Зар либерална демократија нема неку алтернативу?

По свој прилици нема. Има, додуше, разних прича, идеја, снова, и с лева и с десна. Но, веома је тешко, немогуће, предвидети које и какве ће идеологије настати, ако уопште и настане било која. Недавно је Ф. Фукујама, познати амерички филозоф политике, објавио есеј „Будућност историје“ у *Форин Аферсу* (2012) врло провокативан, али не и нарочито категоричан у закључивању. Реч је о кинеском „хибрису“ једнопартијске власти и делимично тржишне економије која већ више од две деценије постиже фантастичне стопе раста. Али Кина је, за Фукујама, „јединствен случај“, њено руководство веома брзо доноси комплексне одлуке у поређењу са агонизујућом парализом која је последњих неколико година завладала Америком и Европом. И колико год се на „кинески модел“ све чешће указује као на *алтернативу* западном, Фукујама мисли да је мало вероватно да ће он икада постати озбиљан ривал либералној демократији. Ипак, „алтернативна нарација је већ око нас, чекајући да буде рођена“, закључује Фукујама.

Да ли је могућ свет без оружја, без ратова?

Мислим да није. Визија о свету без оружја је утопија. Управо је наоружавање потенцијалних ривала гаранција да до рата неће доћи. Помало парадоксална тврдња: да нуклеарно оружје искључује могућност рата. Његовом евентуалном употребом рат би се истог часа и завршио. Реч је, дакле, о *равнотежи страха*. И две велике нуклеарне силе које би једна другу да сравне, таман су као и она двојица из Аристофанове комедије, који су такође желели да један другом доакају, али их је обострани интелегентан страх обуздао. Нуклеарна оружја, додуше, нису укинула све начине ратовања, али су макар учинила да се најдеструктивније форме рата не дешавају, а то је већ много.

Да ли се може говорити о стварању европског идентитета?

У одговору на ваше питање требало би, чини ми се, најпре поћи од књиге Е. Морена *Мислити Европу* у којој се каже да је у животу и развоју европске културе важан *оплодни сусрет различитости* антагонизама, конкуренција, комплементарности што значи њихов *дијалоган*. И баш он, тај дијалоган, мисли Морен, чини саму срж *европског културног идентитета*, а не неки од њених елемената или момената. Слажемо се: *разноликост* може да подстакне *креативност* која је Европи, чини се, данас потребнија него икада.

С тим у вези, незаобилано је питање: Може ли уједињена Европа угрожавати етничку посебност, национални идентитет, држава и народа? Верујем да не може. Јер колико год да еворпска свест или европски патриотизам још нису јаки, и често су беспомоћни у односу на локалне интересе, уједињена Европа, премда није супердржава, у интересу својих сегмената не угрожава њихову етничку посебност. Део служи целини, њу обогаћује, а целина је плоносно оквир дела. Будемо ли следили тај пут, Европа може да буде, додуше, не некаква обећана земља, али, у сваком случају, боље место, место које улива више наде него ово данас, место просперитета, слободе и мира.

Како гледате на однос нације и културне припадности?

Просто речено: Какве би сврхе имала национална култура да се њом може користити само један народ. Оне вредности које вреде тек једној раси, једној нацији, инфериорне су вредности. Снага народне културе није у способности одбацивања, елиминације, већ у *моћи примања*, како рече Матош, апсорбовања што више туђих културних елемената. Још и ово, у овом часу врло актуелно, барем за оне који мисле да су Европљани или би желели то да буду: наша уметност ће само онда бити *национална* кад буде *европска*.

Српске бајке су одавно у Европи?

Сасвим тачно. Књига Вука Стефановића Караџића *Српске народне приповетке* објављена је у Бечу 1853. године. Ова изванредна антологија бајки, пошто је преведена скоро на све језике, открила је свету интернационалне мотиве кроз визуру српске традиције и културе, како каже Нада Милошевић Ђорђевић. Педесет бајки, које су се нашле у књизи, Вук је почео да сакупља после контаката са Копитаром, коме је још 1815. године написао да у српском народу приповедака има колико и песама. Овом збирком био је одушевљен Јакоб Грим за коју је, пошто ју је превела Вукова кћерка, написао предговор за немачко издање из 1854. године.

Зар вам се не чини да би уласком у ЕУ морали да се одрекнемо свог идентитета, своје историје, своје традиције?

Искрено, моја је жеља да Европа постане једна велика уједињена земља, али, уједно, заступа *разлике у култури*. Хтео бих, дакле, да будем, да останем грађанин Европе, али у мени драгом подручју српског језика, српског духовног простора. Али, шта би то опет значило да се остане *само* у том простору. То би могло да буде бескрајно досадно, баш као и свака

једноличност и униформност. Али моја љубав према српском народу није оптерећена никаквим фанатизмом и искључивошћу, нема никакве везе са национализмом и шовинизмом. Не губим из вида Гетеову познату мисао: Прво сам човек, а после Немац.

Једноличност је, кажете, досадна?

Становиште да је *различитост* пожељна у оштром је контрасту са традиционалним ставом да постоји једна истина, а мноштво грешака, став који једва да је доведен у питање пре – најраније могуће – крајем XVII века. И Марио Варгас Љоса, писац из далеког Перуа, којег изузетно ценим, изричито тврди да права цивилизација управо и почиње онда када чланови неке групе, неке заједнице имају могућност да *изаберу разлику*, да изаберу оно што јесу и што хоће да буду, а национализам је *негација* свега тога.

Где смо данас са национализмом, шовинизмом, космополитизмом?

Често се сетим луцидних речи А. Камија: „Сувише волим свој народ да бих био националиста“. А и речи наших знаменитих писаца М. Булатовића и Д. Киша. Први каже да се медиокритети целог света хватају за националне и националистичке категорије, за штитове те врсте. Киш је у национализму видео „највећи облик тупости“. Хтели су да кажу: Пре него што смо припадници одређеног народа, ми смо људи, у Гетеовом духу: „Изнад народа је људскост“. Здрав и природан национализам, наравно, опречан је шовинизму а у складу, у сазвучју је са космополитизмом. Критиком национализма нипошто не желимо рећи да су национална осећања антихумана и мање важна за човека и заједницу којој припада. Природно је што имамо матерњи језик и властиту културну баштину у којој се осећамо као код куће, што испољавамо солидарност са својим народом, што се другачије радујемо његовим достигнућима и добрим делима, а растужују нас његови неуспеси, слабости и подлости према другим народима.

Има ли, данас, искрених патриота, има ли патриотизам икакву вредност?

За истинске патриоте, наравно, имам само поштовање. Отаџбински интерес је изнад свих страначких користи, сваке етничке заслепљености, ту нема двојбе. Патриотизам и родољубље морају бити у функцији космополитизма, тј. у служби човекољубља. Чувени индијски песник Р. Тагора не само што је према националистичком осећању имао толику аверзију да о томе уопште није хтео да расправља, него је одбацивао и екстремни патриотизам,

сматрајући да „патриотизам не сме бити духовни заклон за човека“. А и Др Џонсон је написао да патриотизам може да буде „последњи закон олоши“. *Родољубље* никад не сме бити у сукобу са *човекољубљем*, љубављу према човеку. Космополитски опредељен човек, нипошто не значи равнодушност за ствари свог националног бића или одбијање признања властите етничке припадности. То је, једноставно, човек отворен према најразличитијим добрима, која му нуди свет и други људи, који је уверен у то да и поред свих светских недаћа, ратних ужаса, прогона, логора, постоји нешто попут заједничке судбине човечанства у чему сви, све нације, расе и класе, учествују.

Недавно сте писали како на америчким, а и европским универзитетима, углавном, преовлађује аналитичка филозофија. О чему је, заправо, реч?

Реч је о томе да се та филозофија више не бави светом, већ само *језиком* којим говоримо о свету. Свако интересовање за метафизику сматра мрачњачком предрасудом. Изолована је од виталности интелектуалне културе, од проблема јавног и личног живота. Као таква аналитичка филозофија нема шта друго да допринесе, сем што повремено примећује погрешну примену језика. Узор класичне аналитичке филозофије је Алфред Ејер, оксфордјанац, са којим сам и лично водио дуге разговоре о проблемима и судбини филозофије у данашњем свету. Превео сам и његову сјајну књигу *Филозофија у двадесетом веку* („Светлост“, Сарајево 1990), и опсежан поговор написао. За Ејера све метафизичке и теолошке теорије нису лажне већ су само *бесмислене*. Његова књига *Језик, истина и логика* (1936), кратка, јасна, добро написана, наглашава да се математика и логика састоје од аналитичких реченица које не говоре ништа о стварности, јер оно што је смисаоно мора бити *проверљиво*; морални судови су изрази емоција. Наравно, не размишља се о томе које претпоставке треба унапред прихватити да бисмо тој књизи поверовали. Губећи контакт са моралном и политичком филозофијом, у којима је филозофија по традицији имала функцију да поставља норме, мерила и идеале, аналитичка филозофија је те области свела на *језичке игре* и начин на који се употребљавају речи као што су: исправно, добро или правда, а не како би требало да буду употребљене. Начела математике и логике само су језичке конвенције.

Мора се признати да су настанак математичке логике, стварање теорија дескрипција и доприноси модалних логичара бацили нову светлост на многа класична питања. Овај стил филозофирања, сматрам, треба ценити, јер приморава људе на мисаону дисциплину и поштовање логике.

Филозоф, а велики љубитељ фудбала?

Да, то је жива истина. Често ми пада на памет луцидна реч немачког писца Хајнера Милера – да чак ни античка драма не може изазвати интензитет емоција као модерни фудбал. Таман тако. Народ добро зна шта говори: Ах, тај фудбал – најважнија споредна ствар на свету! Никакво чудо што су се и бројни писци интересовали за фудбал, Киплинг и Борхес, на пример, а и многи други. Борхесу је, додуше, сметало то што је тај спорт агресиван и комерцијалан.

Данас постоји непрегледна литература о фудбалу као таквом, али с бројним импликацијама: националним, интернационалним и, дакако, комерцијалним. Од тренутка када је овај спорт стекао масовну публику, постао је катализатор два облика групне идентификације: локалне (с клубом) и националне (с репрезентацијом). У прошлости су оне биле комплементарне, али преображајем фудбала у глобални бизнис, а изнад свега необично брз раст глобалног тржишта за играче учинили су интересе нације и глобализованог бизниса, политике, економије и националног осећања све више некомпатибилним. У суштини, како пише знаменити историчар Е. Хобсбаум, глобалним фудбалским бизнисом доминира империјализам неколико капиталистичких предузећа с глобалним именима као брендом – мали број суперклубова у неколико европских земаља који се такмиче једни против других, како у националним, тако и (радије) у интернационалним лигама. Најбољи тимови су регрутовани транснационално. Само је мање играча из земље из које је тај клуб. Све више се одабирају од не-Европљана, посебно од Африканаца за које се тврди да их је 2002. године у европским лигама играло три хиљаде. С тачке гледишта супер клубова и супер играча, клуб постаје важнији од земље. Ипак су неекономски императиви националног идентитета довољно јаки да успоставе такмичење националних фудбалских тимова, Светско првенство као најмоћнији појединачни елемент у глобалном економском присуству фудбала. Укратко, човек *од изгре, grosso modo*, ствара себи добре услове за срећу.

Шта нас очекује сутра?

Нама је тешко да замислимо да је наш свет на кривом путу, без циља и смисла, пут тежак и *неизвестан*, а свет равнодушан према нама. То је, можда, зато тако што у политици, којом се, данас, обухвата и сам појам живота, још нисмо нашли чврсто и поуздано тле. Ту нема јасно установљеног космичког реда. Увек се налазимо у опасности да изненада поново паднемо у стари хаос. Историја захтева *одговорност* и појединца и народа. Али ако се нешто не

догађа како је било замишљено, или како се хтелo, онда је то поново доказ да теорија никад не може предвидети *сву праксу*. Од старозаветних пророка и *Хомеровог врача*, па до данас, та тема стално остаје отворена. Не треба бити забринут што предвиђање не успева. То нас упућује да се *прорицања оканемо*. Будимо реални и останимо *стално критични*. Шта су, онда, наде, шта планови које пролазни човек гради на пролазном темељу. Остаје нам једино да за неким античким мудрацем кажемо: Надајмо се најбољем, а сносимо оно што нас задеси.

Двадесет и први век је ружно почео и не видим много шанси да ће бити боље. Али, ако се ангажујемо на прави начин, а та могућност постоји, можемо остварити неку врсту светског система, који желимо. То схватање морало би бити средиште организовања наших настојања и колико год да је пут тешко проходан и исход неизван, *вреди борити се*. Притом, једно би могло да буде извесно: да то, вероватно, неће бити систем заснован на либералној идеологији, какву познајемо већ два века. Пошто будућношћу владају ствари с невидљивим почецима, мораћемо да сачекамо и видимо шта нам будућност носи.

Разговор водио: *Зоран Хр. Радисављевић*